

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE

Сьох К.Я., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Довгаль О.П., аспірант
кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснюється комплексне історичне дослідження конституційного права на судовий захист в Україні, яке є одним із базових прав людини, закріплених у статті 55 Конституції України. Розглядається історичний розвиток цього права, починаючи з правових норм Київської Русі та «Руської Правди», через складний період радянської адміністративно-командної системи, яка значно обмежувала судовий захист, і до сучасних реформ, що зміцнюють правосуддя в сучасній незалежній Україні. Детально аналізуються ключові етапи розвитку судового захисту, зокрема прийняття Конституції України 1996 року, реформи, пов'язані з боротьбою з корупцією, створенням Вищого спеціалізованого антикорупційного суду, а також зменшенням політичного впливу на судову систему. Значна увага приділена впливу міжнародних стандартів і процесів європейської інтеграції на українське законодавство, а також змінам, спрямованим на адаптацію національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Проаналізовані проблеми які почалися з Пандемією COVID-19, яка стала викликом для судової системи, спричинивши перехід до дистанційного судочинства. Наголошено на важливості запровадження електронних систем у судовій системі, тобто цифровізації та модернізації судової системи для забезпечення її ефективності та доступності навіть у кризових ситуаціях.

Важливим аспектом статті є аналіз впливу сучасних викликів на сферу судочинства, зокрема повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Розглядаються заходи щодо розгляду справ, пов'язаних із воєнними злочинами, забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб і захист правосуддя в умовах війни. Акцентовується увага на адаптації правової системи України до європейських стандартів, що включає зміцнення незалежності суддів, удосконалення законодавства у сфері прав людини та боротьбу з корупцією. Стаття висвітлює як досягнення, так і виклики у сфері реалізації права на судовий захист, що дозволяє оцінити сучасний стан правової системи України та перспективи її розвитку в контексті європейської інтеграції.

Ключові слова: конституційне право, судовий захист, судова реформа, європейська інтеграція, антикорупційні заходи, історія судочинства в Україні.

In the article, the author conducts a comprehensive study of the constitutional right to judicial protection in Ukraine, which is one of the basic human rights enshrined in Article 55 of the Ukrainian Constitution. The author examines the historical development of this right, starting with the legal norms of Kyivan Rus and their «Ruska Pravda», through the difficult period of the Soviet system, which significantly limited judicial protection, and to modern reforms that strengthen justice in independent Ukraine. The author analyzes in detail the key stages in the development of judicial protection, including the adoption of the 1996 Constitution, reforms related to the fight against corruption, the establishment of the High Anti-Corruption Court, and the reduction of political influence on the judiciary. Significant attention is paid to the impact of international standards and European integration processes on Ukrainian legislation, as well as changes aimed at adapting national legislation to the requirements of the European Union. The COVID-19 pandemic has become a challenge for the judicial system, causing a transition to remote proceedings. The importance of introducing electronic systems in the judicial system, i.e. digitalization and modernization of the judicial system to ensure its efficiency and accessibility even in crisis situations, was emphasized.

An important aspect of the article is the analysis of the impact of current challenges, particularly the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, on the judiciary. The author examines measures to consider cases related to war crimes, ensure the rights of internally displaced persons and protect justice in times of war. Attention is focused on the adaptation of Ukraine's legal system to European standards, including strengthening the independence of judges, improving human rights legislation and fighting corruption. The article highlights both the achievements and challenges in the realization of the right to judicial protection, which allows to assess the current state of the legal system of Ukraine and the prospects for its development in the context of European integration.

Key words: constitutional law, judicial protection, judicial reform, European integration, anti-corruption measures, history of judicial proceedings in Ukraine.

Актуальність теми. У сучасних умовах розвитку правової системи України право на судовий захист є одним із найважливіших елементів конституційного права. Це право забезпечує кожному громадянину у разі порушення або обмеження прав, свобод або інтересів можливість відстоювати їх у незалежному та справедливому суді, що є основою демократії та правової держави. Особливо актуальним питанням є роль судового захисту в контексті європейської інтеграції України, оскільки необхідно забезпечити гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами.

На сьогоднішній процес становлення конституційного права на судовий захист є важливим як з точки зору історії розвитку українського права, так і в рамках сучасної судової реформи. Це питання також набуває додаткової актуальності у зв'язку з викликами, що виникають через

воєнні дії в Україні та пов'язані з цим потреби громадян у швидкому та ефективному доступі до правосуддя.

Метою цієї роботи є комплексне дослідження історії становлення конституційного права на судовий захист в Україні, аналіз основних етапів та ключових законодавчих змін, які впливали на формування цього права в українському правовому полі. Крім того, мета роботи полягає в тому, щоб оцінити відповідність українського законодавства у сфері судового захисту міжнародним стандартам та визначити основні виклики та перспективи його розвитку у світлі євроінтеграційних процесів.

Об'єктом дослідження є конституційне право на судовий захист, яке закріплене в основному законі України та деталізоване в національних правових актах. Даний об'єкт охоплює історичний розвиток цього права, його зміст та значення для суспільства, а також теоретичні

й практичні аспекти реалізації права на судовий захист громадянами України. Особливий акцент робиться на конституційних положеннях, що визначають зміст і значення права на судовий захист, а також на законодавчих ініціативах та судових реформах, які мали на меті удосконалити механізм реалізації цього права.

Предметом дослідження є правові норми та положення, що визначають право на судовий захист в Україні, а також механізми, які забезпечують його реалізацію на практиці. Аналізується історія формування цього права з моменту здобуття Україною незалежності, а також зміни в законодавстві, що відображають розвиток судової системи та права на захист. Це охоплює також дослідження різних підходів до розуміння права на судовий захист, включаючи його тлумачення в міжнародних документах, таких як Європейська конвенція з прав людини, та в національній правовій практиці.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналізуючи сучасні наукові праці, присвячені конституційному праву на судовий захист, судовій реформі та боротьбі з корупцією в Україні, слід відзначити роботи низки провідних українських правознавців та експертів. Правову культуру Київської Русі досліджує О. Кресін та І. Терлюк. В. Різник аналізує проблеми судочинства, незалежності судової влади та реформування системи в сучасних умовах. Питання корупції в 2014 розглядали М. Луценко та Л. Щербина. Акцентує увагу на боротьбі з корупцією та необхідності створення незалежних антикорупційних органів Р. Рябошапка. О. Банчук досліджує законодавчі аспекти судової реформи та вплив міжнародних стандартів на її хід. Значний внесок зробили О. Сиройд, М. Жернаков, які зосереджуються на питаннях забезпечення судової незалежності та прозорості правосуддя. Т. Козаченко приділяє увагу реформам, спрямованим на забезпечення прав громадян та реалізацію права на справедливий суд. Зокрема, С. Головатий висвітлює питання верховенства права та адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Праці цих авторів сприяють глибокому розумінню ключових аспектів реформування правової системи України та адаптації її до європейських стандартів, висвітлюючи виклики та перспективи, що постають на цьому шляху.

Вклад основного матеріалу. Конституційне право на судовий захист – це одне з ключових прав людини, яке передбачає можливість звертатися до суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів, гарантованих як національним, так і міжнародним законодавством. У статті 55 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [2]. Це формулювання не лише підтверджує можливість громадянина звертатися до суду, але й забезпечує обов'язок держави гарантувати реалізацію цього права.

Розвиток конституційного права в Україні мав непростий та іноді дуже складний історичний шлях, відображаючи різні етапи політичного, економічного та соціального життя держави. Судовий захист має глибоке коріння в історії українських земель. Перші згадки про правові процедури можна знайти в першому кодексі законів Київської Русі – «Руській Правді» [9, ст. 29], де передбачалися покарання та відповідальність за порушення прав власності, тілесні ушкодження тощо.

Першими законами які встановлюють розуміння про судовий захист, з'являються у 988 році, а саме, «Статут Володимира Святославовича» (X ст.), та «Церковний статут Ярослава Мудрого». У даних статутах затверджено статус церковного суду, який акцентує увагу на розгляд справ пов'язаних з чаклунством та різними обрядами, які засуджувало християнство. Вивчаючи історичний судовий розвиток, можна зазначити, що кодифікована збірка законів «Руська Правда» була заснована на правилах і принципах церковних судів. Церковні суди в більшості розглядали справи основані на звичаях та традиціях, а коли з'явилися

закони «Руська Правда», з'явилася і процесуальна норма, що дещо відходила від звичаїв.

Історичний період для розвитку судочинства була середина XVI ст. В цей період відбулася судова реформа, згідно з якою магнатів і шляхту було позбавлено права судової юрисдикції. Великий князь Литовського князівства, створив земські та гродські суди, тобто створено було у воєводствах виборний земський суд, а в містах – гродські суди. Таких переломних періодів було достатньо багато в будіванні судової влади в тогочасній Україні.

Під час радянського періоду право на судовий захист було значно обмежене через панування адміністративно-командної системи. Судова влада зазнавала сильного тиску з боку виконавчої влади, і можливість незалежного судового розгляду практично зникла. Проте вже після проголошення незалежності України відбулося повне реформування судової системи, і право на судовий захист було закріплено на конституційному рівні. Прийнята в 1996 році Конституція України забезпечила правове закріплення судового захисту як базового права кожного громадянина. Згадана раніше стаття 55 є важливим досягненням у становленні української правової системи, оскільки вона створила передумови для розвитку судової практики, спрямованої на захист прав людини.

Проте судова система зазнала багато проблем за час свого існування в незалежній Україні. Указ Президента України В. Януковича «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки» від 21 жовтня 2011 року №1001 визначав основні напрями державної політики у сфері боротьби з корупцією [8]. Стратегія мала на меті зменшення рівня корупції шляхом впровадження системних реформ, забезпечення прозорості в діяльності державних органів, удосконалення законодавчої бази та зміцнення незалежності правоохоронних органів. Проте реалізація мала обмежений успіх і втратила актуальність після Революції Гідності 2013–2014 років. Зміна політичного курсу країни та міжнародний тиск вимагали запровадження нових, більш ефективних заходів для боротьби з корупцією.

Громадські організації та міжнародні партнери неодноразово критикували стратегію Януковича за слабку ефективність через недостатню політичну волю, корумпованість самої судової системи та неефективне впровадження реформ на місцях. Зокрема, існувала розповсюджена практика хабарництва і корупційного впливу на рішення суддів. Відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінювати ефективність виконання стратегії 2011–2015 років, було одним із основних причин неналежного виконання цього указу. Це підірвало не лише правосуддя, а й загальний рівень довіри суспільства до судів [3, с. 23]. Дослідження та соціологічні опитування показували низький рівень довіри населення до судової влади. Люди часто сприймали суди як непрозорі, корумповані інституції, де важко досягти справедливого рішення без втручання зовнішніх сил. Так, згідно результатам дослідження, проведеного Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) у 2013 році, 47 відсотків громадян вважало найбільшою проблемою саме корупцію [10]. Багато суддів в Україні залежали від політичних впливів, що позбавляло їх незалежності та об'єктивності. Політичні структури та окремі особи мали значний вплив на кадрові рішення, а саме призначення і звільнення суддів, а також на процеси, пов'язані з їхньою переатестацією. Це ставило під сумнів можливість справедливого правосуддя і створювало потребу в структурних змінах.

Задля забезпечення права на судовий захист в Україні було проведено масштабне реформування судової системи. У 2014 році Президентом П. Порошенком було ухвалено закон «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [4], який передбачав переважання судової системи через процедуру переатестації суддів та зменшення їх залежності від політичного впливу.

Основний етап реформування відбувся у 2016 році, коли Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України щодо правосуддя [6]. Було створено Вищу раду правосуддя – орган, який наділили повноваженнями з питань призначення, переведення та звільнення суддів. Це сприяло зменшенню політичного впливу на суддів та зміцненню незалежності судової влади. Ухвалено рішення про створення Вищого антикорупційного суду, що мав на меті забезпечити ефективне розслідування та судовий розгляд справ, пов'язаних із корупцією на високому рівні. Одним із ключових напрямків стало впровадження з 2017 року інформаційних технологій у судову систему: запроваджено Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – ЄСІТС) [7], яка дозволяє вести електронний документообіг і забезпечує доступ до судових рішень для громадськості. Цей крок значно спростив процеси подання документів, участь у судових засіданнях та, як наслідок, підвищив прозорість судових процедур. Реформа також передбачала створення нових судових органів, зокрема Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, які мають вузьку спеціалізацію. Це дало змогу забезпечити професійну та ефективну розгляду справ у спеціальних сферах.

Пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19 (далі – COVID-19) стало серйозним викликом для правового сектора України, зокрема для судової системи. В умовах карантинних обмежень і ризиків для здоров'я населення були впроваджені численні зміни, спрямовані на забезпечення доступу до правосуддя, захист здоров'я працівників суду та громадян, а також на адаптацію судової системи до нових умов роботи. Суди почали активно застосовувати дистанційні форми роботи. Це стосувалося проведення судових засідань у режимі відеоконференцій, що дозволяло учасникам процесу брати участь у засіданнях із безпечного місця [5]. Дистанційне проведення судових засідань в Україні стало можливим завдяки змінам до процесуального законодавства, внесеним Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 року № 540-ІХ. Посилено роботу з розвитку ЄСІТС, оскільки можливість уникнення фізичних відвідувань судів було одним із найголовніших справ у боротьбі з розповсюдження хвороби. Але незважаючи на позитивні зміни, були й негативні наслідки. Через карантинні заходи багато судових засідань було відкладено або перенесено. Це зумовило значне навантаження на суди після послаблення обмежень, а, отже, збільшило час очікування розгляду справ, тому у результаті судова система почала шукати способи оптимізації процесів і пришвидшення розгляду невідкладних справ.

Повномасштабне військове вторгнення в Україну зі сторони країни-агресора Російської Федерації знов змусило сферу судочинства адаптуватися до нових викликів. Українська правова система зіткнулася з новими викликами, як-от захист прав внутрішньо переміщених осіб, розгляд справ, пов'язаних із воєнними злочинами та викраденням або примусове переміщення громадян в РФ [11], відшкодування збитків, завданих воєнними діями проти цивільного населення. Україна стала фокусом для розслідувань та судового розгляду військових злочинів. Наприклад, в перші три дні вторгнення Україна вже подала позов до суду ООН проти Російської Федерації. Станом на 1 грудня 2024 Офіс Генерального Прокурора відвітував, що наразі зареєстровано 149 тисяч злочинів агресії та воєнних злочинів з боку РФ. Суди отримали спе-

ціальні повноваження для розгляду таких справ, а слідчі органи та прокуратура працюють над документуванням і притягненням до відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права. Запроваджувалися нові процедури для забезпечення доступу до правосуддя у воєнний час, що включало диджиталізацію процесів, зокрема, проведення судових засідань в онлайн-форматі.

Водночас Україна, як країна-кандидат на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС), здійснює адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, аби пришвидшити вступ в ЄС. Основним документом, що задає стандарти захисту прав людини в Європі, є Європейська Конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ), ухвалена Радою Європи 4 листопада 1950 року та ратифікована Україною 17 липня 1997 [1]. Ця Конвенція стала основним прикладом для реформування правової системи України, спрямованої на забезпечення дотримання основоположних прав людини, таких як право на справедливий судовий розгляд, свободу вираження, захист від дискримінації та катувань. Для цього у сфері судочинства акцент робиться на незалежності судової гілки влади, боротьбі з корупцією, забезпеченні прозорості судових процесів та гарантіях правосуддя для всіх громадян. Це включає зміни до кримінального, адміністративного та цивільного права для забезпечення їхньої відповідності європейським практикам та нормам. Зокрема, реформа прав людини передбачає виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і приведення законодавства у відповідність до ЄКПЛ. Це включає не лише визнання авторитету рішень ЄСПЛ, а й внесення змін до законів і підзаконних актів, що регулюють права людини.

Висновки. Конституційне право на судовий захист в Україні є одним із ключових прав людини, закріпленим у статті 55 Конституції, яке гарантує захист прав, свобод та інтересів кожного громадянина. Його історичний розвиток пройшов складний шлях: від давніх правових практик Київської Русі, зокрема «Руської Правди», до обмежень радянського періоду, коли судова влада підпорядковувалася адміністративно-командній системі. Після проголошення незалежності України в 1991 році відбулося реформування судової системи, що призвело до конституційного закріплення права на судовий захист у 1996 році. Однак судова система зіткнулася із значними проблемами, зокрема корупцією та політичним впливом, що спонукало до подальших реформ. Антикорупційні заходи, включаючи створення Вищого антикорупційного суду, та ініціативи з диджиталізації судової системи, як-от ЄСІТС, були впроваджені для зміцнення довіри суспільства до правосуддя.

Досвід пандемії продемонстрував необхідність подальшої цифровізації та модернізації судової системи для забезпечення її ефективності та доступності навіть у кризових ситуаціях. Законодавчі зміни дозволили проведення судових засідань через відеоконференції. Водночас повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило нові виклики, включаючи розгляд справ про воєнні злочини та захист прав внутрішньо переміщених осіб, а досвід дистанційного судочинства виявився вкрай цінним з огляду на неможливість іноді провести судові засідання через загрозу обстрілів тощо.

На сьогодні адаптація національного законодавства до європейських стандартів стала важливим кроком на шляху продовження євроінтеграції. Акцент робиться на незалежності судової влади, боротьбі з корупцією та забезпеченні прозорості процесів, що підвищує довіру до правосуддя та сприяє захисту прав людини на рівні європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text ;

2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> ;
3. Луценко М. М., Щербина Л. І. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Т. 2, № 15. С. 142–145.
4. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> ;
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> ;
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> ;
7. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення від 17.09.2021 № 1845/0/15-21. 2021. 1 січ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> ;
8. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки: Указ Президента України від 21.10.2011 № 1001/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011#Text> ;
9. Терлюк І. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України: навч. посіб. Львів, 2003. 156 с.
10. IFES public opinion in ukraine 2013 key findings. International Foundation for Electoral Systems, 2013. 17 p. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pnaec646.pdf ;
11. "We Had No Choice" - "Filtration" and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia. Human Rights Watch, 2022. URL: <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>